

The Commentary of ‘Ebaadon Mokram’ (The honored servants), in the “but they are the honored servants”

Ali Deris¹ \ Mohammad Ali Heydari Mazra’eh Aakhond² \ Amir Judavi³

1. Doctoral student of comparative exegesis, Yazd university, Yazd, Iran.

ali.deris1400@gmail.com

2. Associate Professor, Quran and Hadith department,

Yazd university, Yazd, Iran (Responsible author). *heydari@yazd.ac.ir*

3. Associate Professor, Quran and Hadith department, Yazd university, Yazd, Iran.

amirjoudavi@yazd.ac.ir

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article Date of receive: 2024/9/27 Date of revision: 2024/11/30 Date of acceptance: 2024/12/7	The commentators, have agreement on this that, the addressees of the verses 19-35 of surah Anbia, are the polytheists and by this presupposition, dealt with the verse: “and they said, Allah has been taken a child, Allah is glory, but they (angels), are the honored servants”; nevertheless, they disagree about the example of “honored servants”; most of the commentators, only know the angels as its example, some others, in addition to that, have been mentioned the divine chosen servants of its examples; so, they know its examples as: angels, Jesus, ‘Ozair, or angels ,Jesus, ‘Ozayr and Ahllobayt (a). meanwhile, some of the commentary researchers, only know the divine chosen servants, as its sense; therefore, its examples are: “the prophets and Ahllobayt (a)”, and “Ahllobayt”. This examination, is necessary, because of resolving the disagreement of the commentators and explaining the status of Ahllobayt (a). in this research, tried to examine the views of the commentators about the examples of “but they are the honored servants” by descriptive-analytical method. In this regard, by examining the context of the verses 19-35, these conclusions have been gained that, firstly, the views of commentators, based on that, the angels are the example of the sentence “but they are the honored servants” has not conformity with the context of the verses. Secondly, the opinion that know the only example of the sentence, is not a perfect view. Thirdly, concerning to the sentence “this is the reminder of those who are with me and those who were before me”, in the context of these verses, precedent prophets and Ahllobayt (a), are two examples of the honored servants of Allah.
Keywords	The verse 26 of Anbiya, “But They are the honored servants”, the honored servants, Ahllobayt.
Cite this article:	Deris, Ali, Mohammad Ali Heydari Mazra’eh Aakhond 2 & Amir Judavi (2025). The Commentary of ‘Ebaadon Mokram’ (The honored servants), in the “but they are the honored servants”. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i> . 60 (4). 15-32. DOI: https://doi.org/10.22034/15.60.9
DOI:	https://doi.org/10.22034/15.60.9
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

Examination of the relationship of the verses, is one the ways of exegesis and determining the examples of the verses that, through it, it could be achieved to the subtle and beautiful points of Quran, because, the arrangement of the verses in the surahs in the Quran, has been organized in wisely. This matter, is affirmed in the verse “and they said, the most Merciful has been taken a child, glory be to Him, but they are the honored servants”. In this regard, the commentators, have consensus, that the verses 19-35 of surah Anbiya, are about the polytheists and refutation of their wrong beliefs by Allah; therefore, most of the clear sighted ones, have been interpreted the verse “and they said, the most Merciful has been taken a child” (Anbiya(21)/ verse 26) by this meaning that, the polytheists, were know the angels as the daughters of Allah, then, Allah in denial of their opinion says “glory be to Him, but they are the honored servants” (Anbiya (21)/ verse 26). Meanwhile, the exact examination of the context of the verses 19-35 of this surah, and considering contextual structure of these verses, prepare the possibility of another understanding from the sentence “but they are the honored servants” (Anbiya (21)/ verse 26). The importance of this examination is form that, even, the commentators, dealt with the commentary of the verse, but, till now, it has been not seen any independent research which, handled with the special and comprehensive examination of the sentence “but they are the honored servants” in the context of surah Anbiya; therefore, this research, aims to resolve the disagreement of commentators, and to explain the status of Ahlulbayt (a) in the Quran to fill this scientific empty (lack of scientific explanation here). From this regard, this research, aims to answer this fundamental question that, which group, are the addresses of the verses 19-35 of surah Anbiya and the exact goal of the sentence “but they are the honored servants” in the verse 26 of this surah?

Methodology

This research, has been organized by descriptive-analytical method. Semantic examination of key words, examination of the verses, exact considering to the context and coherence of the verses and using the comparative exegesis, are the main tools of the deduction. The research attitude, generally is Quranic one and only, in necessity cases, it has been used from the traditions in minimal usage.

Main body

The axis of the differences among commentators in the interpretation of this verse, is determination of the example of “the honored servants”. By examination of the view of two groups, it has been clear that, the most of the commentators, know the angels as the only example of “the honored servants”. For example, according the view of the author of the commentary of al-Mizan: “the appearance of the context shows that, the polytheists have been said that, the angels, are the children of Allah, therefore, the sense of “the honored servants” are the angels. The author of the exemplary commentary as well says that: “the verses under discussion, all of them are about the negation of being the angels as children”.

Some of the commentary researchers, in addition to the angels, know the divine chosen human, as a sense of the sentence under discussion, that these group, are the followers of these examples: 1- angels, eminence Jesus (a), eminence ‘Ozayr (a). 2- angels, eminence Jesus (a), eminence ‘Ozayr (a), and Ahlulbayt (a). as it is clear, the companions of this

view, have been interpreted the verse, in general form, because, they say that the sentence “but they are the honored servants” is in refutation of the claim of those groups that believed in the child for Allah. Another group of the commentators as well, know the divine chosen people, as the only sense of “but they are the honored servants” and have been mentioned the following instances: 1- the precedent prophets and Ahlulbayt. 2- Ahlulbayt (a).

In the explanation of the different views of the commentators about the verses under discussion in the surah Anbiya, it should be indicated to the fundamental point; and that is, even the most of the commentators, have been known the polytheists who claim the children for Allah, the main addressees of these verses, but, they have been not so success in removing the contradictions of this opinion in front of the context of the verses. For example, many of the commentators, have been interpreted the word “gods” in the verse “or did they take gods from the earth (could) give life? If there were gods in both of them (the heavens and the earth), except Allah, both of them would be corrupted so, glory be to Allah the Lord of the Throne from what they describe” (Anbiya (21)/ verses 21-22), as the idols (statues). While, this understanding, even, has not conformity with the verses, but, has contradiction with the very commentators that believe that, the mentioned verses have been revealed in denial of the belief of the polytheists which claimed the children for Allah.

An evidence that could be referred to, for solution of this disagreement, and removing this contradiction, and to achieve to this conclusion that the sense of the word “gods” in these verses, are the divine messengers that some people claimed to be the God or His children, is that, Allah in the verses 19 and 20 of surah Anbiya says that: “and for Him is whoever is in the heavens and the earth and who do not be proud from His worshipping and do not be exhausted, praise (Him) during the night and the day without being exhausted” which means that, there are those who are in the heavens (angels) and those who are in the earth (the messengers), who do not refuse to worship Allah and during the night and the day. The, He separates them and says that, some of the people, take gods from the earth for themselves “or did they take gods from the earth (could) give life? (21), in other hand, Allah wants to make others know that, a group of people, have been taken those who praise Me in the earth and are not proud to worship Me. In following, as well for the refutation of their false claim, says: “but they are the honored servants, do not proceed Him in speech while they act according His order” (26 and 27).

Conclusion

Against the famous view that know the angels, the only instance of the honored servants, the findings of this research, by the examination of the analysis of the context of the verses 19-35 of surah Anbiya, shows that, the angels are excluded from the example of “the honored servants”; because, this view, encounters with structural and conceptual challenges. As well, by focusing on the verse “this is the reminder of those who are with me and those who were before me” (24), demonstrates that, about the context under discussion, “who are with me”, could not have, general indication to the Muhammad’s (a) community, but, to the special group with a status, equals to the precedent prophets. In this regard, Quranic, historical and traditional evidences, show that, only the Ahlulbayt (a), with Prophet (a) have been introduced in this level of spirituality. As well, traditional

affirmations, from the infallible Imams “Leaders” in the commentary of the verse, reinforce this understanding. Based on this, the commentary of “but they are the honored servants” as the mutual description of precedent prophets and Ahlulbayt (a), not only with the context of the verses, but even has more conformity with the general atmosphere of the surah.

Sources

The Holy Quran.

- Ibn Abi-Haatom, ‘Abdorrahmaan ibn Muhammad (1998). *Tafsir al-Qoran al-‘Azim (The Commentary of the Great Quran)*. Riyadh: Nazaar Mustafa al-Baaz Library. (In Arabic)
- Ibn Abi Zamanin, Muhammad ibn ‘Abdollah (2003). *Tafsir Ibn Abi Zamanin (The Commentary of Ibn Abi Zamanin)*. Beirut: Daar al-Kotob al-‘Elmiah. (In Arabic)
- Ibn Jawzi, ‘Abdorrahmaan ibn Ali (2001). *Zaad al-Masir fi ‘Elm al-Tafsir (The Provision of the Road in the Science of the Commentary)*. Beirut: Daar al-Kitab al-‘Arabi. (In Arabic)
- Ibn ‘Atiyyah, ‘Abdol-Haq ibn Ghaalib (2001). *Al-Muharrar al-Wajiz fi Tafsir al-Kitab al-‘Aziz (The Summary Written in the Commentary of the Noble Book)*. Beirut: Daar al-Kotob al-‘Elmiah. (In Arabic)
- Abu-Hayyan, Muhammad ibn Yusof (1999). *Al-Bahr al-Mohit fi al-Tafsir (The Ocean in the Commentary)*. Beirut: Dar al-Fikr. (In Arabic)
- Abu-Zahrah, Muhammad (no date). *Zahrah al-Tafasir (The Blossom of the Commetaries)*. Beirut: Daar al-Fikr. (In Arabic)
- Astar-Aabaadi, Ali (1988). *Tavil al-Aayaat al-Zaaherah fi Fadhaael al-‘Etrah al-Taaherah (The Intepretation of the Apparent Verses in the Vertues of the Purified Hosehold)*. Qom: Islamic Publication Institute. (In Arabic)
- Bahraani, Sayyed Haashem (1994). *Al-Borhaan fi Tafsir al-Qoran (The Evidence in the Commentary of Quran)*. Tehran: Al-Be’that Institute. (In Arabic)
- Brujerdi, Husain ibn Reza (1995). *Tafsir al-Seraat al-Mostaqim (The Commentary of the Right Path)*. Qom: Ansarian. (In Arabic)
- Baghavi, Husain ibn Mas’ud (1999). *Ma’aalim al-Tanzil (The Signs of the Revelation)*. Beirut: Daar Ehyaa al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Taymi, Yahya ibn salaam (2004). *Tafsir Yahya ibn Salaam (The Commentary of Yahya ibn Salaam)*. Beirut: Daar al-Kotob al-‘Elmiah. (In Arabic)
- Tha’aalebi, ‘Abdorrahmaan ibn Muhammad (1997). *Al-Javaaher al-Hesaan fi Tafsir al-Qoran (The Beautiful Jewelry in the Commentary of Quran)*. Beirut: Daar Ehyaa al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Tha’labi, Ahmad ibn Muhammad (2001). *Al-Kashf wa al-Bayaan (The Discovery and the Ecpression)*. Beirut: Daar Ehyaa al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Howayzi, ‘Abd Ali ibn Jom’ah (1994). *Nur al-Thaqalayn (The Light of two Heavy and Valuable Things)*. Qom: Esmaeilian. (In Arabic)
- Razi, Fakhroddin Muhammad ibn ‘Omar (1999). *Mafaatih al-Ghayb (The Keys of Unseen)*. Beirut: Daar Ehyaa al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Raavandi Kaashaani, Fadhlollah ibn Ali (1997). *Al-Navaader (The Rares)*. Tehran: Foundation of Islamic Culture of Kushaanpur. (In Arabic)
- Zabidi, Maajed Naaser (2007). *Al-Taysir fi al-Tafsir lel-Qoran be Revaayah*

- Ahlolbayt (The Facilitation in the Commentary for the Quran by the Tradition of Ahlolbayt)*. Beirut: Daar al-Mahajjah al-Baydhaa. (In Arabic)
- Shobbar, ‘Abdoolah (1986). *Al-Jawhar al-Thamin fi Tafsir al-Kitab al-Mobin (The Valuable Jewelry in the Commentary of the Clear Book)*. Kuwait: Maktabah al-Alfain. (In Arabic)
  - Saadeqi Tehraani, Muhammad (1985). *Al-Forqaan fi Tafsir al-Qoran bel-Qoran wa al-Sunnah (The Criterion in the Commentary of Quran by Quran and Sunnah)*. Qom: Islamic Culture. (In Arabic)
  - Seddiq Hasan Khaan, Muhammad Seddiq (1999). *Fath al-Bayaan fi Maqaased al-Qoran (The Opening of the Expression in the Goals of Quran)*. Beirut: Daar al-Kotob al-‘Elmiah. (In Arabic)
  - Tabaraani, Solaimaan ibn Ahmad (2008). *Tafsir al-Qoran al-‘Azim (The Commentary of Great Quran)*. Arbad: Daar al-Kitab al-Theqaafi. (In Arabic)
  - Tabarsi, Ahmad ibn Ali (1968). *Al-Ehtejaaj (The Argumentation)*. Qom: Al-Sharif al-Radhi. (In Arabic)
  - Tabarsi, Fadhl ibn Hasan (1993). *Majma’ al-Bayaab le-‘Olum al-Qoran (The Collection of the Expression for the Sciences of Quran)*. Tehran: Naaser Khosro. (In Arabic)
  - Tabari, Muhammad ibn Jarir (1991). *Jaame’ al-Bayaan fi Tafsir al-Qoran (The Comprehensive Expression in the Commentary of Quran)*. Beirut: Daar al-Ma’refah. (In Arabic)
  - Tusi, Muhammad ibn Hasan (no date). *Al-Tebyaan fi Tafsir al-Qoran (The Explanation in the Commentary of Quran)*. Beirut: Daar Ehyaa al-Torath al-‘Arabi. (In Arabic)
  - Tusi, Muhammad ibn Hasan (1993). *Al-Amaali (The Dictations)*. Qom: Daar al-Theqaafah.
  - Faydh al-Kaashaani, Muhammad Mohsin (1994). *Tafsir al-Saafi (The Purer Commentary)*. Tehran: Al-Sadr Library. (In Arabic)
  - Qadhi, ‘Abdol-Jabbaar ibn Ahmad (2015). *Tanzih al-Qoran ‘an al-Mataa’een (Purifying the Quran from the Taunts)*. Beirut: Daar al-Nehdhah al-Hadithah. (In Arabic)
  - Qomi Mashhadi, Muhammad ibn Muhammad Reza (1989). *Tafsir al-Qomi (The Commentary of Qomi)*. Qom: Daar al-Kitab. (In Arabic)
  - Majlesi, Muhammad Baqir (no date). *Behaar al-Anvaar (The Seas of the Lights)*. Beirut: Daar Ehyaa al-Torath al-‘Arabi. (In Arabic)
  - Moghnieh, Muhammad Javaad (2012). *Al-Tafsir al-Kaashif (The Discoverer Commentary)*. Qom: Daar al-Kitab al-Eslami. (In Arabic)
  - Moqaatel ibn Solaymaan (2011). *Tafsir Moqaatel ibn Solaymaan (The Commentary of Moqaatel ibn Solaymaan)*. Beirut: Daar Ehyaa al-Torath al-‘Arabi. (In Arabic)
  - Makaarem Shirazi, Naaser and his Colleagues (1992). *Tafseer Nemuneh (The Exemplary Commentary)*. Tehran: Daar al-Kotob al-Eslaamiah. (In Arabic)

تفسير العباد المكرمين في الآية: «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ»

علي دريس^١ / محمدعلي حيدري مزرعه آخوند^٢ / امير جودوي^٣

١. طالب دكتوراه في قسم التفسير المقارن، جامعة يزد، يزد، ايران.

ali.deris1400@gmail.com

٢. أستاذ مشارك في قسم علوم القرآن والحديث، جامعة يزد، يزد، ايران (الكاتب المسؤول).

heydari@yazd.ac.ir

٣. أستاذ مشارك في قسم علوم القرآن والحديث، جامعة يزد، يزد، ايران.

amirjoudavi@yazd.ac.ir

ملخص البحث	معلومات المادة
اتفق المفسرون على أنّ مخاطبي الآيات (١٩ - ٣٥) من سورة الأنبياء هم المشركون، وبناءً على هذا الافتراض فسروا قوله تعالى: «وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ». ومع ذلك، فقد اختلفوا في تحديد مصدايق العباد المكرمين فأغلب المفسرين اعتبروا الملائكة وحدهم هم المقصودون بهذه الآية، بينما أضاف بعضهم إلى الملائكة الأشخاص المختارين من البشر، واعتبروا أن المقصود بـ «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» هم: الملائكة، وعيسى عليه السلام، وعزير عليه السلام، أو الملائكة، وعيسى عليه السلام، وعزير عليه السلام، وأهل البيت عليهم السلام. ومن جهة أخرى، ذهب بعض الباحثين في التفسير إلى حصر المقصودين بهذه العبارة في الأشخاص المختارين من البشر فقط، وذكروا كمصدايق: الأنبياء وأهل البيت عليهم السلام، أو أهل البيت عليهم السلام فقط. تتجلى أهمية هذه الدراسة في توضيح موضع الخلاف بين المفسرين وبيان مكانة أهل البيت عليهم السلام في القرآن الكريم. وقد سعى هذا البحث، بمنهج وصفي - تحليلي وبمقاربة تفسيرية مقارنة، إلى دراسة آراء المفسرين حول تحديد مصدايق عبارة: «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ». ومن خلال دراسة سياق الآيات (١٩ - ٣٥) من سورة الأنبياء، توصل البحث إلى النتائج التالية: آراء المفسرين الذين اعتبروا الملائكة وحدهم هم المقصودون بالعبارة لا تتوافق مع سياق الآيات؛ الرأي القائل بأن أهل البيت عليهم السلام وحدهم هم المصدايق، ليس رأياً مكتملاً أيضاً والنظر إلى عبارة: «هذا ذِكْرٌ مِّنْ مَّعِي وَذِكْرٌ مِّنْ قَبْلِي» في سياق الآيات، فإن الأنبياء السابقين وأهل البيت عليهم السلام هما مصداقان أساسيان للعباد المكرمين عند الله تعالى.	نوع المقال: بحث تاريخ الإستلام: ١٤٤٦/٣/٢٣ تاريخ المراجعة: ١٤٤٦/٥/٢٨ تاريخ القبول: ١٤٤٦/٦/٥
الآية ٢٦ من سورة الأنبياء، «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ»، العباد المكرمون، أهل البيت عليهم السلام.	الألفاظ المفتاحية
دريس، علي، محمدعلي حيدري مزرعه آخوند و امير جودوي (١٤٤٦). تفسير العباد المكرمين في الآية: «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ». مجلة دراسات تفسيرية. ١٥ (٤). ٣٢ - ١٥. DOI: https://doi.org/10.22034/15.60.9	الاقتباس:
https://doi.org/10.22034/15.60.9	رمز DOI:
جامعة المعارف الإسلامية، قم، ايران.	الناشر:

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۵، زمستان ۱۴۰۳، شماره ۶۰

تفسیر عباد مکرم در آیه: «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ»

علی دریس^۱ / محمدعلی حیدری مزرعه آخوند^۲ / امیر جودوی^۳

۱. دانشجوی دکتری تفسیر تطبیقی دانشگاه یزد، یزد، ایران.

ali.deris1400@gmail.com

۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه یزد، یزد، ایران (نویسنده مسئول).

heydari@yazd.ac.ir

۳. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه یزد، یزد، ایران.

amirjoudavi@yazd.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۳۲ - ۱۵) مقاله مستخرج از رساله دکتری تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۷/۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۹/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۹/۱۷ واژگان کلیدی	مفسران بر این امر اتفاق نظر دارند که مخاطبان آیات ۳۵ - ۱۹ سوره انبیاء، مشرکان هستند و با این پیش فرض به تفسیر آیه: «وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» پرداخته‌اند؛ با وجود این، در تعیین مصادیق عباد مکرم دارای اختلاف هستند؛ اغلب مفسران تنها ملائکه را مصداق این آیه می‌دانند، برخی نیز علاوه بر ملائکه، انسان‌های برگزیده الهی را در تفسیر «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» ذکر کرده‌اند و مصادیق آن را ملائکه، عیسی علیه السلام و عزیر علیه السلام و یا ملائکه، عیسی علیه السلام، عزیر علیه السلام و اهل بیت علیهم السلام دانسته‌اند. در این میان برخی از تفسیرپژوهان تنها انسان‌های برگزیده الهی را مراد از «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» دانسته و مصادیق آن را: «انبیاء و اهل بیت علیهم السلام»، «اهل بیت علیهم السلام». این بررسی از جهت حل اختلاف مفسران و تبیین جایگاه اهل بیت علیهم السلام در قرآن ضرورت دارد. در این پژوهش تلاش شده تا به شیوه توصیفی - تحلیلی و رویکرد تطبیقی به بررسی دیدگاه مفسران پیرامون تعیین مصادیق «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» پرداخته شود. در این راستا با بررسی سیاق آیات ۳۵ - ۱۹ این نتایج حاصل شد که اولاً آراء مفسران مبنی بر مصداق دانستن ملائکه در عبارت «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» با سیاق آیات مذکور سازگار نیست. ثانیاً دیدگاهی که اهل بیت علیهم السلام را تنها مصداق عبارت مورد بحث دانسته، رأی کاملی نیست، ثالثاً با توجه به وجود عبارت «هَذَا ذِكْرٌ مَنْ مَعِيَ وَ ذِكْرٌ مَنْ قَبْلِي» در سیاق این آیات، انبیاء پیشین و اهل بیت علیهم السلام دو مصداق بندگان مکرم خداوند هستند. آیه ۲۶ انبیاء، «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ»، عباد مکرم، اهل بیت علیهم السلام.
استناد:	دریس، علی، محمدعلی حیدری مزرعه آخوند و امیر جودوی (۱۴۰۳). تفسیر عباد مکرم در آیه: «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ». مطالعات تفسیری. ۱۵ (۴). ۳۲ - ۱۵. DOI: https://doi.org/10.22034/15.60.9
کد DOI:	https://doi.org/10.22034/15.60.9
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

بررسی ارتباط آیات یکی از راه‌های تفسیر و تعیین مصادیق آیات است که از طریق آن می‌توان به نکات ظریف و زیبای قرآن کریم دست یافت؛ چرا که چیش آیات در سوره‌ها و ترتیب سور در قرآن حکیمانه سازماندهی شده‌اند. این امر در تفسیر آیه: «وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ»^۱ نیز صدق می‌کند و تنها از راه ارتباط آیات می‌توان به تعیین مصادیق عباد مکرم پرداخت. در این راستا مفسران بر این امر اتفاق نظر دارند که آیات ۱۹ تا ۳۵ سوره انبیاء در مورد گروه مشرکان و رد اعتقادات باطل آنها توسط خداوند، سخن گفته است؛ بر این اساس بیشتر صاحب‌نظران آیه: «وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا»^۲ را به این معنا تفسیر کرده‌اند که مشرکان، ملائکه را دختران خدا می‌پنداشتند؛ از این‌رو خداوند در رد دیدگاه آنان می‌فرماید: «سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ».^۳ محور اختلاف مفسران در تفسیر آیه مذکور، تعیین مصادیق عباد مکرم است. با بررسی دیدگاه بیش از ۲۰۰ مفسر، روشن شد که اغلب مفسران ملائکه را تنها مصداق «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» دانسته‌اند و برخی از آنان افزون بر ملائکه، انسان‌های برگزیده الهی را نیز مراد از عبارت مورد بحث می‌دانند که این دسته پیرو مصادیق ذیل هستند:

(۱) ملائکه، حضرت عیسی علیه السلام و حضرت عزیر علیه السلام؛

(۲) ملائکه، حضرت عیسی علیه السلام، حضرت عزیر علیه السلام و اهل بیت علیهم السلام.

دسته دیگری از مفسران مراد از عباد مکرم را تنها انسان‌های برگزیده الهی می‌دانند و مصادیق ذیل را ذکر کرده‌اند:

(۱) پیامبران پیشین و اهل بیت علیهم السلام؛ (۲) اهل بیت علیهم السلام.

پژوهش حاضر که به شیوه توصیفی - تحلیلی و رویکرد تطبیقی سامان یافته، در صدد پاسخ به این سؤال‌ها است:

(۱) چه گروهی مخاطب آیات ۱۹ تا ۳۵ سوره انبیاء می‌باشند؟

(۲) با توجه به سیاق آیات ۱۹ تا ۳۵ سوره مورد بحث، چگونه می‌توان ملائکه را از مصادیق عبارت «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ»^۴ دانست؟

لازم به ذکر است که مقاله‌ای در تفسیر آیه ۲۶ سوره انبیاء و تعیین مصادیق عباد مکرم یافت نشد.

۱. انبیاء / ۲۶.

۲. انبیاء / ۲۶.

۳. انبیاء / ۲۶.

۴. انبیاء / ۲۶.

دیدگاه مفسران فریقین پیرامون معنا و مصداق عباد مکرم

از میان آراء بیش از ۲۰۰ مفسر مورد بررسی قرار گرفته، ۱۵۲ مفسر رأی خود را در تفسیر آیه ۲۶ سوره انبیاء مطرح کرده و ۵۷ مفسر دیدگاهی در مورد «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» ذکر نکرده‌اند.

۱. ملائکه و انسان‌های برگزیده الهی

با توجه به بررسی‌های انجام‌یافته در نظرات مفسران فریقین، مشخص شد که برخی از تفسیرپژوهان تنها «ملائکه» را مصداق عباد مکرم دانسته و برخی دیگر «ملائکه و انسان‌های برگزیده الهی» را مصداق این عبارت می‌دانند. در اینجا به بررسی دیدگاه آنها پرداخته می‌شود:

الف) ملائکه تنها مصداق عباد مکرم

از میان مفسران مورد بررسی‌شده، ۱۱۲ مفسر بر این باورند که عبارت «وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا» اشاره به گروهی دارد که ملائکه را دختران خدا می‌دانستند؛ از این‌رو ملائکه تنها مصداق عبارت «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» هستند.^۱

ریشه این دیدگاه سبب نزولی است که از تابعینی چون قتاده و سدی نقل شده که می‌گویند مشرکان معتقد بودند که خداوند با جن ازدواج کرد: «وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ نَسَبًا»^۲ و حاصل این ازدواج پدید آمدن ملائکه بود، به همین دلیل ملائکه فرزندان خدا هستند؛ از این حیث خداوند برای رد دیدگاه آنان در مورد ملائکه فرمود: «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ».^۳

بنابر عقیده صاحب تفسیر *المیزان*: «ظاهر سیاق بیانگر این است که مشرکان گفته بودند ملائکه فرزندان خدا هستند؛ از این‌رو مراد از عباد مکرم ملائکه هستند».^۴ صاحب *تفسیر نمونه* نیز می‌گوید: «آیات مورد بحث همه در مورد نفی فرزند بودن فرشتگان است».^۵

صاحبان دیدگاه مزبور برای ترجیح این رأی تنها به سبب نزول مذکور استناد کرده و بر اساس آن معتقدند که مخاطبان آیات سوره انبیاء مشرکان هستند و اینکه طبق آیاتی چون: «وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ

۱. طبری، *جامع البیان*، ج ۱۷، ص ۱۲؛ ابن ابی حاتم، *تفسیر القرآن العظیم*، ج ۸، ص ۲۴۴۹؛ طوسی، *التبیان فی تفسیر القرآن*، ج ۷، ص ۲۴۰؛ طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۷، ص ۷۱.

۲. صافات / ۱۵۸.

۳. انبیاء / ۲۶. تیمی، *تفسیر یحیی بن سلام*، ج ۱، ص ۳۰۷؛ ابن ابی‌زمین، *تفسیر ابن ابی‌زمین*، ص ۷؛ ابن جوزی، *زاد المسیر فی علم التفسیر*، ج ۳، ص ۱۸۹؛ رازی، *مفاتیح الغیب*، ج ۲۲، ص ۱۳۴.

۴. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۴، ص ۲۷۵.

۵. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۱۳، ص ۳۸۹.

عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَّا^۱ که گروهی ملائکه را به عنوان فرزندان خدا دانسته‌اند، پس مراد از عباد مکرم در آیه ۲۶ سوره انبیاء را نیز ملائکه می‌دانند. در این باره باید گفت: اولاً؛ گرچه استناد به این آیه و آیات دیگری چون آیه: «أَفَأَصْفَاكُمْ رَبُّكُم بِالْبَنِينَ وَاتَّخَذَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِنَاثًا إِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ قَوْلًا عَظِيمًا»^۲ و آیه: «وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَنَاتِ سُبْحَانَهُ وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ»^۳ برای اثبات اینکه مشرکان ملائکه را دختران خدا می‌دانستند، صحیح است؛ اما نمی‌توان این موضوع را با سیاق آیات سوره انبیاء مرتبط دانست. ثانیاً؛ ضمن آیات ۱۹ تا ۳۵ سوره انبیاء، چه دلیل قرآنی وجود دارد که بتوان مشرکان را مخاطبان آیات مذکور تلقی نمود؟

در ادامه، طبق بررسی‌های انجام‌شده در پژوهش حاضر تبیین خواهد شد که در سیاق این آیات نه مشرکان مخاطبان آیات مورد بحث هستند و نه ملائکه از مصادیق عبارت «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» می‌باشند.

ب) ملائکه، عیسی علیه السلام و عزیر علیه السلام

از میان مفسرانی که نظرات آنان مورد بررسی قرار گرفته، ۳۱ مفسر بر این باورند که علاوه بر ملائکه، حضرت عیسی علیه السلام و حضرت عزیر علیه السلام نیز از مصادیق عباد مکرم هستند.^۴ البته برخی تنها ملائکه و حضرت عیسی علیه السلام را از مصادیق این آیه می‌دانند^۵ و برخی نیز ملائکه و بدون استثناء تمام انبیاء را مصداق عباد مکرم دانسته‌اند.^۶

صاحبان این دیدگاه ذیل تفسیر این عبارت بیان می‌کنند که مشرکان معتقدند ملائکه دختران خدا هستند؛ نصارا نیز حضرت عیسی علیه السلام و یهودیان حضرت عزیر علیه السلام را فرزندان خدا دانسته‌اند؛ از این حیث خداوند در رد این افترا فرمود: «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» لذا ملائکه، عیسی علیه السلام و عزیر علیه السلام همه از مصادیق این آیه می‌باشند.^۷

همانطور که مشهود است صاحبان این دیدگاه آیه را به صورت عام تفسیر کرده‌اند؛ چرا که بیان می‌کنند عبارت «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» در رد هر دیدگاهی است که برای خداوند فرزند قائل باشد.

۱. زخرف / ۱۹.

۲. اسراء / ۴۰.

۳. نحل / ۵۷.

۴. ابوحنیف، البحر المحیط، ج ۷، ص ۴۲۲؛ ثعالبی، الجواهر الحسان، ج ۴، ص ۸۴؛ مغنیه، التفسیر الکاشف، ج ۵، ص ۲۷۱.

۵. طبرانی، تفسیر القرآن العظیم، ج ۴، ص ۲۸۱؛ ابوزهره، زهرة التفاسیر، ج ۹، ص ۴۸۵۱.

۶. بروجردی، الصراط المستقیم، ج ۳، ص ۴۸۴؛ قاضی، تنزیه القرآن عن المطاعن، ص ۲۶۰ و ۲۶۱.

۷. ابن عطیه، المحرر الوجیز، ج ۴، ص ۷۹؛ صدیق حسن خان، فتح البیان فی مقاصد القرآن، ج ۴، ص ۴۰۰؛ شبر، الجواهر

الثمین فی تفسیر کتاب المبین، ج ۴، ص ۱۹۳.

ج) ملائکه، عیسی علیه السلام، عزیر علیه السلام و اهل بیت علیهم السلام

این دسته از مفسران گرچه همانند دسته سابق معتقدند مخاطبان این آیه گروه‌هایی هستند که ملائکه، حضرت عیسی علیه السلام و عزیر علیه السلام را فرزندان خدا دانسته‌اند؛ اما افزون بر موارد مذکور، اهل بیت علیهم السلام را نیز از مصادیق آیه مورد بحث می‌دانند که از میان مفسران مورد بررسی شده، فقط ۴ مفسر این رأی را برگزیده‌اند.^۱ صاحبان این دیدگاه به روایتی از امام صادق علیه السلام استناد جسته‌اند که آن حضرت هنگامی که آیه «وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» را تلاوت کردند، به سینه خود اشاره و فرمود: «لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ * يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَىٰ وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِهِ مُشْفِقُونَ».^۲ صاحب *بحار الأنوار* در توضیح این روایت می‌نویسد: «شاید این تأویل از امام صادق علیه السلام اشاره به کسانی باشد که قائل به الوهیت امیرمؤمنان علیه السلام و سایر امامان معصوم علیهم السلام هستند».^۳

این دسته از مفسران برای اثبات این امر که اهل بیت علیهم السلام از مصادیق عباد مکرم هستند، دلیل قرآنی ذکر نکرده‌اند و تنها به ذکر روایت فوق اکتفا نموده‌اند. آنان برای تفسیر خود مبنی بر اینکه ملائکه نیز از مصادیق عبارت «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» هستند، دلیلی جز اینکه مشرکان ملائکه را دختران خدا می‌دانند، ارائه نکرده‌اند.

۲. انسان‌های برگزیده الهی مصادیق عباد مکرم

عده‌ای از مفسران انبیاء و اهل بیت علیهم السلام را مصادیق عباد مکرم دانسته‌اند و برخی تنها اهل بیت علیهم السلام را در تفسیر عبارت «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» ذکر کرده‌اند؛ در ادامه به بررسی این دو دیدگاه پرداخته می‌شود:

الف) انبیاء و اهل بیت علیهم السلام

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده، روشن شد که این دیدگاه نخست توسط علی بن ابراهیم قمی مطرح گردیده است، وی در ذیل تفسیر آیه «وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ»^۴ می‌نویسد: «این آیه در مورد گروه نصارا و یهودیان نازل شده که می‌گفتند حضرت عزیر علیه السلام و حضرت عیسی علیه السلام فرزندان خدا هستند، همچنین درباره کسانی است که چنین نسبتی را به امامان معصوم علیهم السلام داده‌اند؛ از این حیث خداوند برای رد دیدگاه آنان فرمود: «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ».^۵ پس از او مفسران دیگر به تبعیت از وی، دقیقاً سخن قمی

۱. فیض کاشانی، *الاصافی*، ج ۳، ص ۳۳۵؛ صادقی تهرانی، *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن والسنة*، ج ۱۹، ص ۲۷۳.

۲. قمی مشهدی، *تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب*، ج ۸، ص ۴۰۵.

۳. مجلسی، *بحار الأنوار*، ج ۲۴، ص ۹۱.

۴. انبیاء / ۲۶.

۵. قمی، *تفسیر القمی*، ج ۲، ص ۶۹.

را در تفسیر آیه مورد بحث نقل کرده و به آن استناد نموده‌اند.^۱

صاحبان این دیدگاه برای تقویت رأی خود به آیه «وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهِئُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتِلْهُمْ اللَّهُ أَمَّا يُؤْفَكُونَ»^۲ استناد کرده‌اند. در این میان صاحب تفسیر **نور الثقلین** برای ترجیح این رأی به زیارت جامعه کبیره نیز استناد کرده و بیان می‌کند که امام معصوم علیه السلام ضمن آن فرمود: «السَّلَامُ عَلَى الدُّعَاةِ إِلَى اللَّهِ...» تا آنجا که می‌فرماید: «وَالْمُظْهِرِينَ لَأَمْرِ اللَّهِ وَنَهْيِهِ، وَعِبَادَةِ الْمُكْرَمِينَ الَّذِينَ لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ».^۳

این دسته از مفسران برای ترجیح رأی خود افزون بر استناد به آیه ۳۰ سوره توبه، دیدگاه خود را با ذکر روایات تقویت نموده‌اند؛ اما دلیلی از سیاق سوره انبیاء برای اثبات دیدگاه خود مطرح نکرده‌اند. در ادامه طبق بررسی‌های انجام‌شده در پژوهش حاضر، این رأی بر سایر آراء ارجحیت دارد.

ب) اهل بیت علیهم السلام

از میان تمام تفاسیر بررسی‌شده تنها یک مفسر معتقد است که فقط اهل بیت علیهم السلام مصداق عبارت «بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ» هستند.^۴ استرآبادی برای ترجیح این رأی به روایت منقول از امام صادق علیه السلام که پیشتر - ذیل دیدگاه مفسرانی که ملائکه، عزیر علیه السلام، عیسی علیه السلام و اهل بیت علیهم السلام را عباد مکرم دانسته‌اند - ذکر شد، استناد کرده و دلیل دیگری مطرح ننموده است.

تعیین مصادیق عباد مکرم از رهگذر بررسی سیاق آیات

برای پرداختن به تفسیر آیه «وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ»^۵ و تعیین مصادیق عباد مکرم، به ناچار باید به سیاق آیات قبل و بعد دقت نمود؛ چرا که رابطه تنگاتنگی میان آیات ۱۹ تا ۳۵ سوره انبیاء وجود دارد:

۱. نفی مخاطب بودن مشرکان در آیات مورد بحث

باتوجه به قرینه‌های قرآنی روشن خواهد شد که امکان ندارد مشرکان مخاطب آیات مورد بحث باشند:

۱. بحرانی، *البرهان فی تفسیر القرآن*، ج ۳، ص ۸۱۱؛ حویزی، *نور الثقلین*، ج ۳، ص ۴۲۱؛ زبیدی، *التیسیر فی التفسیر للقرآن بروایة أهل البيت علیهم السلام*، ج ۴، ص ۴۰۶.
۲. توبه / ۳۰.
۳. حویزی، *نور الثقلین*، ج ۳، ص ۴۲۱.
۴. استرآبادی، *تأویل الآيات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة*، ص ۳۲۱.
۵. انبیاء / ۲۶.

الف) رابطه «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» با آیات ۱۹ تا ۲۵

خداوند در سوره انبیاء ضمن آیات مورد بحث، رفتار و لجاجت گروهی از معاندان را مطرح می‌نماید و ابتدا در مورد آنها می‌فرماید: «أَمْ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنْشِرُونَ * لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ»^۱ و «أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ هَذَا ذِكْرٌ مَنْ مَعِيَ وَذِكْرٌ مَنْ قَبْلِي بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ الْحَقَّ فَهُمْ مُّعْرِضُونَ»^۲. در این باره باید گفت که شمار کثیری از مفسران بر این باورند که در آیات مذکور سخن در مورد مشرکان است، لذا واژه «آلِهه» را به معنای «بت» تفسیر کرده‌اند؛^۳ اما در ادامه روشن خواهد شد که این دیدگاه با سیاق آیات ناسازگار است.

ب) رابطه «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» با آیات ۱۹، ۲۰ و ۲۱

دلیلی که می‌توان به آن اشاره کرد و به این نتیجه دست یافت که منظور از واژه «آلِهه» در این آیات، رسولان هستند که برخی از مردم آنان را خدا یا فرزندان خدا پنداشته‌اند، این است که خداوند ضمن آیه ۱۹ و ۲۰ سوره انبیاء می‌فرماید: «وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَنْ عِنْدَهُ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَلَا يَسْتَحْسِرُونَ * يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ» یعنی کسانی در آسمان‌ها (فرشتگان) و کسانی در زمین (رسولان) وجود دارند که نسبت به عبادت خداوند تکبر نمی‌ورزند و شبانه‌روز تسبیح‌گوی خدای متعال هستند. سپس آنان را جدا می‌سازد و می‌فرماید که برخی از مردم خدایانی از زمین برای خود اتخاذ می‌کنند: «أَمْ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنْشِرُونَ»؛^۴ به عبارت دیگر، خداوند می‌خواهد بفهماند که گروهی از مردم، کسانی را که در زمین تسبیح‌گوی من هستند و نسبت به عبادت من تکبر نمی‌ورزند را به عنوان خدا اتخاذ کرده‌اند. در ادامه نیز برای رد پندار باطل آنها می‌فرماید: «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ * لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ»^۵.

در رابطه با عبارت «يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ»، لازم به ذکر است که تسبیح شبانه‌روز تنها مختص ملائکه نیست؛ بلکه انسان‌های برگزیده الهی نیز دارای این ویژگی هستند؛ چراکه خداوند در مورد آنها می‌فرماید: «الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ

۱. انبیاء / ۲۱ و ۲۲.

۲. انبیاء / ۲۴.

۳. طبری، جامع البیان، ج ۱۷، ص ۱۰؛ طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۷، ص ۲۳۸؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۷، ص ۷۰؛ طبرانی، تفسیر القرآن العظیم، ج ۴، ص ۲۷۹؛ طباطبائی، المیزان، ج ۱۴، ص ۲۶۶.

۴. انبیاء / ۲۱.

۵. انبیاء / ۲۶ و ۲۷.

هَذَا بَاطِلًا»^۱ افزون بر آن قرآن کریم در وصف آنها می‌فرماید: «الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ»^۲ که واژه «دَائِمُونَ» بیانگر دوام و استمرار تسبیح آنان است؛ ناگفته نماند که در ادامه سوره معارج در معرفی این انسان‌های برجسته که دائماً در حال نمازند، می‌فرماید: «أُولَئِكَ فِي جَنَّاتٍ مُّكْرَمُونَ»^۳.

همان‌طور که پیشتر ذکر شد، شمار زیادی از مفسران این آیات را خطاب به مشرکان می‌دانند و اغلب صاحب‌نظران عباد مکرّم را به معنای فرشتگان تفسیر کرده‌اند؛^۴ اما چنان‌که مشهود است، این دیدگاه با سیاق آیات سازگار نیست.

ج) رابطه «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» با آیات ۲۱، ۲۴ و ۲۵

خداوند در آیه ۲۱ سوره انبیاء پس از بیان اینکه این گروه مخالف، خدایانی از زمین برای خود اتخاذ کرده‌اند، در رد رفتار آنان می‌فرماید: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ»^۵ به این معنا که ای پیامبر ﷺ ما قبل از شما هم رسولانی فرستادیم و بر آنها وحی نازل کردیم که معبودی جز من نیست و تنها مرا پرستید. در این باره باید گفت که اگر مسأله بت‌پرستی (مجسمه‌پرستی) مطرح است، دیگر معنایی ندارد بخواهد بحث پیامبران پیشین را به میان آورد. همچنین اگر منظور از آلهه در آیات ۲۱ و ۲۴ مجسمه‌هایی است که به‌عنوان خدا اتخاذ کرده‌اند، دیگر چه نیازی بود به آنان بفرماید: «هَذَا ذِكْرٌ مَنْ مَعِيَ وَذِكْرٌ مَنْ قَبْلِي»؟^۶ به عبارت دیگر، اگر مخاطبان آیه مذکور مشرکانی باشند که حتی پیامبران پیشین را قبول نداشتند، معنایی ندارد که به آنان بفرماید در قرآن کریم ذکر همراهان من و همچنین ذکر رسولان پیشین آمده است. این سخن تنها در خطاب به اهل کتاب معنا پیدا می‌کند نه مشرکان.

د) رابطه «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» با عبارت «أَمْ لَتَأْخُذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ»

همان‌طور که گفته شد، مفسران بر این باورند که آیات مورد بحث، بیانگر پرستش ملائکه توسط مشرکان هستند؛ اما آیا این رأی با آیه «أَمْ لَتَأْخُذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنشِرُونَ»^۷ سازگار است؟ لازم به ذکر است از آنجا که مفسران نتوانسته‌اند میان عبارت «أَمْ لَتَأْخُذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنشِرُونَ» و

۱. آل عمران / ۱۹۱.

۲. معارج / ۲۳.

۳. معارج / ۳۵.

۴. مقاتل، تفسیر مقاتل بن سلیمان، ج ۳، ص ۷۵؛ طبری، جامع البیان، ج ۱۷، ص ۱۲؛ طباطبائی، المیزان، ج ۱۴، ص ۲۷۵.

۵. انبیاء / ۲۵.

۶. انبیاء / ۲۴.

۷. انبیاء / ۲۱.

موضوع پرستش ملائکه توسط مشرکان رابطه برقرار کنند؛ لذا یا به تفسیر آیه مذکور نپرداخته‌اند و یا تنها به بیان معنای واژه «یُشْرُونَ» اکتفا کرده‌اند،^۱ آن عده از مفسرانی که آیه مورد بحث را تفسیر کرده‌اند، اغلب بر این عقیده‌اند که معنای آیه این است که مشرکان بت‌هایی از جنس زمین را عبادت می‌کردند.^۲ علامه طباطبایی نیز در این باره می‌گوید که ممکن است مراد از «أَمْ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُشْرُونَ» این باشد که مشرکان خدایانی (بت‌هایی) از جنس زمین برای خود اتخاذ می‌کردند؛ همانند سنگ، چوب و فلزات که در این سخن نوعی تمسخر و تحقیر نهفته است.^۳ همانطور که مشهود است این تفسیر کاملاً با تفسیری که آیه «وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُّکْرَمُونَ» را در مورد پرستش ملائکه دانسته در تضاد است.

در رد این دیدگاه باید گفت از آنجا که آیه «أَمْ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُشْرُونَ» رابطه تنگاتنگی با آیات قبل و بعد دارد، پس به دلایل ذیل نمی‌توان عبارت مورد بحث را به معنای مجسمه‌پرستی و ساختن بت‌هایی از جنس زمین تفسیر کرد:

الف) روشن شد که در آیه: «وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَنْ عِنْدَهُ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَلَا يَسْتَحْسِرُونَ»^۴ به دلیل وجود واژه «مَنْ»، سخن در مورد افرادی در آسمان‌ها (فرشتگان) و زمین (انبیاء و اوصیاء) است که خالصانه خداوند را عبادت می‌کنند. لذا حال که سخن در مورد اشخاص است، پس خداوند ضمن عبارت: «أَمْ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُشْرُونَ» می‌خواهد بفهماند که برخی از مردم، انسان‌هایی را به عنوان خدا یا فرزند خدا اتخاذ نموده و آنها را پرستش می‌کردند.

ب) اگر آیه «أَمْ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُشْرُونَ» به معنای بت‌پرستی (مجسمه‌پرستی) باشد، دیگر دلیلی ندارد که در آیه بعد عبارت «فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ»^۵ بیاید؛ چراکه بت‌پرستان چیزی را به خدا نسبت نمی‌دهند که خداوند بخواهد این آیه را در جواب آنها گوشزد نماید؛ لذا آیه ۲۲ وقتی معنا پیدا می‌کند که گروه مورد بحث، انسان‌هایی نظیر حضرت عیسی علیه السلام را خدا یا فرزند خدا بدانند؛ از این رو خداوند در رد دیدگاه آنان می‌فرماید: «فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ»^۶ و در ادامه ضمن آیه «وَقَالُوا اتَّخَذَ

۱. ابن ابی حاتم، تفسیر القرآن العظیم، ج ۸، ص ۲۴۴۹؛ طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۷، ص ۲۳۸؛ ابن عطیه، المحرر الوجیز، ج ۴، ص ۷۸؛ فیض کاشانی، الصافی، ج ۳، ص ۳۳۴.

۲. طبرانی، تفسیر القرآن العظیم، ج ۴، ص ۲۷۹؛ ثعلبی، الكشف و البیان، ج ۶، ص ۲۷۲؛ ابن جوزی، زاد المسیر فی علم التفسیر، ج ۳، ص ۱۸۷؛ بغوی، معالم التنزیل، ج ۳، ص ۲۸۵؛ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۳، ص ۳۸۰.

۳. طباطبایی، المیزان، ج ۱۴، ص ۲۶۶.

۴. انبیاء / ۱۹.

۵. انبیاء / ۲۲.

۶. انبیاء / ۲۲.

الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ»^۱ به آنان تأکید می‌نماید که آن افرادی که شما آنها را می‌پرستید و فرزند خدا می‌دانید، عباد مکرم من هستند؛ پس مخاطب آیات مورد بحث بت‌پرستان (مشرکان) نیستند؛ زیرا خداوند به بت‌پرستان نمی‌گوید آنچه شما می‌پرستید عباد مکرم من هستند؛ بلکه همانند آیات پایانی سوره انبیاء خطاب به مشرکان می‌فرماید: «إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ»^۲ یعنی شما و آنچه می‌پرستید هیزم جهنم هستید؛ و در این موضع به طور دقیق از واژه «حَصَب» (سنگریزه) استفاده نموده تا نشان دهد که اینها سنگ‌پرست (مجسمه‌پرست) بودند و با گروه سابق که انسان‌هایی همچون حضرت عیسی (ع) را می‌پرستیدند و ضمن آیات ۱۹ تا ۳۵ ذکر شده‌اند، متفاوت هستند.

۲. اهل کتاب، مخاطب آیات سوره انبیاء، نه مشرکان

از جمله دلایلی که می‌توان به آن استناد کرد و گفت که آیات ۲۱ تا ۲۶ به طور عام در مورد اهل کتاب و به طور خاص در مورد مسیحیان و مقام حضرت عیسی (ع) سخن به میان آورده‌اند، این است که در مواضع متعدد در قرآن از زبان حضرت عیسی (ع) خطاب به نصارا می‌فرماید: «خدا پروردگار من و شما است پس فقط خدا را بپرستید» و بر این امر تأکید می‌نماید؛ به عنوان مثال در آیه ۷۲ سوره مائده از زبان آن حضرت آمده که: «لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ وَقَالَ الْمَسِيحُ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ»^۳. همچنین در دیگر آیات قرآن نیز به این حقیقت اشاره شده و از زبان حضرت عیسی (ع) می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ»^۴ و «إِنَّ اللَّهَ هُوَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ»^۵. لذا در سوره انبیاء نیز وقتی سخن از مسیحیان پیش آمد، خداوند خطاب به پیامبر (ص) می‌فرماید که ما قبل از شما رسولانی فرستادیم و به آنها وحی نمودیم که بگویند معبودی جز خدا نیست، پس فقط او را بپرستید: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ»^۷.

مصادیق عباد مکرم

روشن شد که مخاطب آیات مورد بحث مشرکان نیستند؛ بلکه مخاطب این آیات اهل کتاب هستند که

۱. انبیاء / ۲۶.

۲. انبیاء / ۹۸.

۳. مائده / ۷۲.

۴. آل عمران / ۵۱.

۵. مریم / ۳۶.

۶. زخرف / ۶۴.

۷. انبیاء / ۲۵.

پیامبرانی نظیر حضرت عزیر علیه السلام و حضرت عیسی علیه السلام را فرزند خدا خواندند. حال طبق بیانی که گذشت، آیا می‌توان ملائکه را از مصادیق عبارت «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» دانست؟ در ادامه به بررسی این موضوع پرداخته خواهد شد:

۱. رابطه «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» با آیه ۲۹

خداوند در مورد عباد مکرم می‌فرماید: «وَمَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّي إِلَهٌ مِنْ دُونِهِ فَذَلِكَ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ كَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ»^۱، در این باره باید گفت که فرشتگان این اختیار را ندارند با مردم سخن بگویند و مردم را به سوی خود دعوت کنند که ما خدا هستیم؛ و این امر فقط در بُعد اختیار مطرح است، بر این اساس این سخن در خطاب به انسان که موجودی مختار است و احتمال لغزش برای او وجود دارد، معنا پیدا می‌کند نه ملائکه که اگر هم اختیار داشته باشند، در بُعد مثبت است نه منفی. در انتهای آیه ۲۹ نیز می‌فرماید: «فَذَلِكَ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ كَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ»، در هیچ موضعی از قرآن نیامده که فرشتگان ممکن است به جهنم فرستاده شوند. در این باره می‌توان به آیه ۱۶۱ آل عمران استناد کرد که مضمون آن با آیه ۲۹ سوره انبیاء مشابه است، در آن آیه خداوند می‌فرماید: «وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَغُلَّ وَمَنْ يَغْلُلْ يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ»^۲. همچنین در مورد حضرت محمد صلی الله علیه و آله می‌فرماید که آن حضرت اساساً اجازه ندارد سخنی را به خداوند نسبت دهد: «وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضُ الْأَقَاوِيلِ * لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ»^۳، نه فقط خاتم الانبیاء صلی الله علیه و آله بلکه در آیه دیگری بیان می‌کند که هیچ پیامبری اجازه ندارد مردم را به پرستش خود دعوت نماید: «مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُؤْتِيَهُ اللَّهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللَّهِ»^۴. با این بیان روشن می‌شود که مراد از آیه ۲۹ سوره انبیاء نیز رسولان هستند نه ملائکه.

۲. رابطه «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» با آیه ۳۴ سوره انبیاء

دلیل دیگری که می‌توان به آن استناد کرد که آیات مذکور در مورد رسولان سخن به میان آورده‌اند نه ملائکه، آیه ۳۴ است که می‌فرماید: «وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مِتَّ فَهُمْ الْخَالِدُونَ». وجود واژه «بشر» در این آیه تمام بحث را در بُعد انسانی منحصر می‌نماید و ملائکه را از دایره بحث خارج می‌سازد؛ و آشکار است که سخن در مورد انسان‌های برگزیده‌ای است که گروهی از مردم آنان را خدا پنداشته‌اند؛

۱. انبیاء / ۲۹.

۲. آل عمران / ۱۶۱.

۳. حاقه / ۴۴ و ۴۵.

۴. آل عمران / ۷۹.

از این رو در آیه ۳۴ خطاب به پیامبر ﷺ می‌فرماید ما پیش از تو برای هیچ انسانی، جاودانگی نداده‌ایم و در تأکید این امر در ادامه می‌فرماید: «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَبَلَّوْكُمْ بِالْشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ».^۱

۳. رابطه «بَلَّ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» با آیه ۳۵ سوره انبیاء

در آیه: «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَبَلَّوْكُمْ بِالْشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ»^۲ نکاتی نهفته است که نشان می‌دهد سیاق آیات مورد بحث در مورد رسولانی از جنس بشر است نه ملائکه:

- نفس در کاربرد قرآن برای ملائکه اطلاق نشده است؛ لذا عبارت «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ» تمام تفاسیری که آیات مورد بحث را در مورد ملائکه می‌دانند، فاقد اعتبار می‌سازد.

- عبارت «وَبَلَّوْكُمْ بِالْشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً» در معرض آزمون قرار گرفتن از طریق خیر و شر فقط برای انسان‌ها معنا دارد؛ چراکه ملائکه تماماً مطیع فرمان الهی هستند و در معرض آزمون و امتحان قرار نمی‌گیرند.

- عبارت «وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ» در قرآن برای گوشزد نمودن بازگشت انسان به خدا به کار رفته شده است؛ زیرا ملائکه خود مأموران خدا برای انجام امور الهی هستند، بنابر این در عبارت مذکور بازگشت ضمیر «نا» در «إِلَيْنَا» به خدا و ملائکه است و بازگشت ضمیر در واژه «تُرْجَعُونَ» به انسان‌هاست.

۴. رابطه «بَلَّ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» با آیات ۲۷ و ۲۸

از آنجا که آیات ۲۷ و ۲۸ سوره انبیاء صفات و ویژگی‌هایی را از عباد مکرم بازگو می‌کنند که با صفات ملائکه مشابه است، لذا بررسی آیات قبل و بعد، تنها راه پرداختن به تفسیر آیات ۲۷ و ۲۸ خواهد بود تا ابتدا این نتیجه حاصل شود که مراد از عباد مکرم چه کسانی هستند.

با بیانی که در پژوهش حاضر گذشت؛ مبنی بر اینکه در سیاق آیات ۱۹ تا ۳۵ سوره انبیاء، نمی‌توان ملائکه را از مصادیق «بَلَّ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» دانست و تنها انبیاء پیشین و اهل بیت ﷺ مصادیق عباد مکرم هستند، لذا می‌توان گفت که خداوند ضمن آیات ۲۷ و ۲۸ نیز قصد دارد صفات بارز افراد برجسته‌ای همچون انبیاء و اهل بیت ﷺ را گوشزد نماید: «لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهٖ يَعْمَلُونَ».^۳ همچنین در آیات دیگر در مورد رسول اکرم ﷺ می‌فرماید: «وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ * إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ».^۴

۱. انبیاء / ۳۵.

۲. انبیاء / ۳۵.

۳. انبیاء / ۲۷.

۴. نجم / ۳ و ۴.

ضمن آیه ۲۸ سوره انبیاء نیز در توصیف رسولان می‌فرماید: جز برای کسی که خداوند رضایت دهد، شفاعت نمی‌کنند: «يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَىٰ وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِهِ مُشْفِقُونَ».

۵. عباد مکرم؛ یعنی پیامبران پیشین و اهل بیت (علیهم‌السلام)

با بررسی سیاق آیات این نتیجه حاصل شد که آیات ۱۹ تا ۲۱ در مورد گروهی است که انبیاء را به‌عنوان فرزندان خدا دانسته و آنها را می‌پرستیدند و آیات ۲۲ تا ۲۵ در رد این دیدگاه باطل مطرح شده‌اند؛ و از عبارت «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» تا آیه ۲۸ ویژگی‌های عباد مکرم را گوشزد نموده و آیات ۳۰ تا ۳۳ بیانگر این امر هستند که خالق جهان تنها خدای متعال است و خدای دیگری وجود ندارد. آیات ۳۴ و ۳۵ نیز دوباره در رد اعتقاد گروهی آمده که انبیاء را فرزندان خدا دانسته‌اند. در نهایت طبق بررسی‌های انجام‌شده می‌توان گفت که عبارت «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ»^۱ صفتی از صفات انبیاء را گوشزد می‌فرماید و تفسیری که ملائکه را از مصادیق این عبارت بداند کاملاً از دور خارج می‌شود. حال چگونه می‌توان اهل بیت (علیهم‌السلام) را نیز از مصادیق عبارت «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» دانست؟ در ادامه به بررسی این امر پرداخته خواهد شد:

عباد مکرم؛ یعنی اهل بیت (علیهم‌السلام)، تفسیری فراتر از مصداق

گرچه به‌صورت مصداقی می‌توان گفت حال که پیامبران بندگان مکرم خداوند هستند پس اهل بیت (علیهم‌السلام) نیز از مصادیق اتمّ عباد مکرم می‌باشند و این تفسیر صحیح است؛ اما در لابه‌لای الفاظ آیات نکته‌ای نهفته که نشان می‌دهد خدای متعال اهل بیت (علیهم‌السلام) را نیز با عبارت «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» معرفی نموده اما مفسران نسبت به این موضوع توجه نکرده‌اند.

خداوند در آیه ۲۴ سوره انبیاء می‌فرماید: «أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ هَذَا ذِكْرٌ مَنْ مَعِيَ وَذِكْرُ مَنْ قَبْلِي بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ الْحَقَّ فَهُمْ مُّعْرِضُونَ». آشکار است که عبارت «وَذِكْرُ مَنْ قَبْلِي» به‌طور خاص اشاره به پیامبران پیشین دارد؛ چرا که در آیه بعد می‌فرماید: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ»^۲. حال که عبارت «وَذِكْرُ مَنْ قَبْلِي» مختص رسولان پیشین است، پس قاعدتاً عبارت «هَذَا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ» باید در مورد افراد برجسته و خاصی باشد که با خاتم‌الأنبیاء (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) همراه هستند که جایگاه آنان حداقل باید هم‌ردیف رسولان باشد؛ چرا که چگونه ممکن است «وَذِكْرُ مَنْ قَبْلِي» مختص رسولان باشد اما عبارت «هَذَا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ» به‌صورت عام تفسیر شود و گفت که مراد از این عبارت کل امت

۱. انبیاء / ۲۶.

۲. انبیاء / ۲۵.

مسلمان است. لاجرم تفسیر صحیح این است که عبارت «هَذَا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ» را نیز برای گروهی خاص دانست؛ به همین دلیل در ادامه می‌فرماید: «بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ الْحَقَّ فَهُمْ مُعْرِضُونَ».^۱

پس طبق عبارت «هَذَا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ» باید گفت که همراهان خاص پیامبر ﷺ همان افرادی هستند که به اتفاق فریقین با رسول خدا ﷺ در امر مباحله^۲ همراه شدند و پیامبر اکرم ﷺ کسی را جز حضرت علی ﷺ، حضرت فاطمه ﷺ، امام حسن ﷺ و امام حسین ﷺ برای انجام مباحله با خود همراه نکرد.^۳ فخر رازی که از مفسران اهل سنت است در مورد روایت مذکور می‌گوید: «علمای تفسیر و اهل حدیث در صحت این روایت اتفاق نظر دارند».^۴

ناگفته نماند که گرچه در این پژوهش از لحاظ قرآنی و با استناد به عبارت «هَذَا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ وَذِكْرُ مَنْ قَبْلِي» مشخص گردید که منظور از «مَنْ مَعِيَ» اهل بیت پیامبر ﷺ است؛ اما با وجود این در لابه‌لای تفاسیر روایتی از امام کاظم ﷺ وجود دارد که این نظر را تأیید می‌کند. آن حضرت در تفسیر عبارت مذکور می‌فرماید: «ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ» یعنی امام علی ﷺ و «ذِكْرُ مَنْ قَبْلِي» یعنی انبیاء و اوصیاء پیشین.^۵ در حدیث دیگری از امام علی ﷺ پرسیده شد که عباد مکرم خداوند که در مورد آنها می‌فرماید: «لَا يَسْتَقِيمُونَ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهٖ يَعْمَلُونَ» چه کسانی هستند؟ امام ﷺ در جواب فرمود: آنها رسول خدا و خاندان آن حضرت‌اند.^۶

با این بیان، باید گفت که عبارت «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» بیانگر جایگاه خاصی است که هم پیامبران پیشین را دربرمی‌گیرد و هم بازگوکننده جایگاه والای اهل بیت ﷺ نزد خدای متعال است؛ چرا که علاوه بر یهود و نصارا که الوهیت را به حضرت عزیر ﷺ و حضرت عیسی ﷺ نسبت دادند، برخی نیز ائمه اطهار ﷺ را از حد انسانی خود فراتر برده و دیدگاهی غلوآمیز در مورد آنان داشتند، از این حیث امام علی ﷺ می‌فرماید: «اللَّهُمَّ إِنِّي بَرِيءٌ مِنَ الْغُلَاةِ كِبْرَاءَةِ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ مِنَ النَّصَارَى»^۷ خداوندا من از غالیان مبرا هستم همان گونه که حضرت عیسی ﷺ از نصارا مبرا شد. پیامبر ﷺ نیز در این باره می‌فرماید: «لَا تَرْفَعُونِي فَوْقَ حَقِّي؛ فَإِنَّ اللَّهَ

۱. انبیاء / ۲۴.

۲. آل عمران / ۶۱.

۳. ابن ابی حاتم، تفسیر القرآن العظیم، ج ۲، ص ۶۶۷؛ ثعلبی، الکشف و البیان، ج ۳، ص ۸۵.

۴. رازی، مفاتیح الغیب، ج ۸، ص ۲۴۷.

۵. استرآبادی، تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة، ج ۱، ص ۳۲۱؛ بحرانی، البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۸۱۱؛ مجلسی، بحار الأنوار، ج ۲۳، ص ۱۹۷.

۶. طبرسی، الإحتجاج، ج ۱، ص ۳۳۲؛ حویزی، نور الثقلین، ج ۳، ص ۴۲۱.

۷. طوسی، الأموال، ص ۶۵۰.

تعالی اتَّخَذَنِي عَبْدًا قَبْلَ أَنْ يَتَّخِذَنِي نَبِيًّا؛^۱ مرا از حد خودم فراتر نبرید؛ زیرا خدای متعال مرا به عنوان بنده خود پذیرفت قبل از آن که مرا به پیامبری برگزیند.

نتیجه

بر اساس بررسی‌ها و مطالب ذکر شده، نتایج ذیل به دست آمد:

- ارتباط میان عبارت «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» و «أَمْ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنشِرُونَ»^۲ نشان می‌دهد که در آیات مورد بحث، ملائکه از مصادیق عباد مکرم نیستند.
- با توجه به آیه «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ»^۳ اگر مسأله بت‌پرستی مطرح بود، دیگر معنایی ندارد بخواهد بحث پیامبران پیشین را به میان آورد؛ لذا مخاطب آیات مشرکان (بت‌پرستان) نیستند.
- در سیاق آیات مورد بحث اگر آیه «أَمْ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنشِرُونَ» به معنای بت‌پرستی باشد، دیگر دلیلی ندارد در آیه بعد بفرماید: «فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ»^۴ چراکه بت‌پرستان در واقع چیزی را به خدا نسبت نمی‌دهند. پس مخاطب آیات مشرکان نیستند؛ بلکه اهل کتاب‌اند که پیامبرانی همچون حضرت عیسی علیه السلام را خدا یا فرزند خدا می‌دانستند.
- با توجه به آیه «وَمَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّي إِلَهٌ مِنْ دُونِهِ فَلِكِ نَجْزِيهِ جَهَنَّمُ»^۵ باید گفت که فرشتگان این اختیار را ندارند با مردم سخن بگویند و مردم را به پرستش خود دعوت نمایند؛ این امر فقط برای انسانی که اختیار دارد و احتمال لغزش برای او وجود دارد، معنا پیدا می‌کند نه ملائکه که اگر هم اختیار داشته باشند در بُعد مثبت است نه منفی؛ از این رو نمی‌توان ملائکه را از مصادیق عباد مکرم دانست.
- در آیه: «هَذَا ذِكْرٌ مَنْ مَعِيَ وَذِكْرٌ مَنْ قَبْلِي» عبارت «وَذِكْرٌ مَنْ قَبْلِي» به طور خاص اشاره به پیامبران پیشین دارد؛ چرا که در آیه بعد می‌فرماید: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ»^۶. بنابراین عبارت «هَذَا ذِكْرٌ مَنْ مَعِيَ» نیز در مورد افراد برجسته‌ای مانند اهل بیت علیهم السلام است که هم‌ردیف رسولان هستند. از این حیث انبیاء و اهل بیت علیهم السلام تنها مصادیق عباد مکرم می‌باشند.

۱. راوندی کاشانی، *النوادر*، ص ۶۵

۲. انبیاء / ۲۱.

۳. انبیاء / ۲۵.

۴. انبیاء / ۲۲.

۵. انبیاء / ۲۹.

۶. انبیاء / ۲۵.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.
- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۹ق). *تفسير القرآن العظيم*. رياض: مكتبة نزار مصطفى الباز.
- ابن ابی زمنين، محمد بن عبدالله (۱۴۲۴ق). *تفسير ابن ابی زمنين*. بيروت: دار الكتب العلمية.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۲۲ق). *زاد المسير في علم التفسير*. بيروت: دارالكتاب العربي.
- ابن عطية، عبدالحق بن غالب (۱۴۲۲ق). *المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز*. بيروت: دارالكتب العلمية.
- ابوحيان، محمد بن يوسف (۱۴۲۰ق). *البحر المحيط في التفسير*. بيروت: دارالفكر.
- ابوزهره، محمد (بی تا). *زهرة التفاسير*. بيروت: دارالفكر.
- استرآبادی، علی (۱۴۰۹ق). *تأويل الآيات الظاهرة في فضائل العترة الطاهرة*. قم: مؤسسة النشر الإسلامي.
- بحرانی، سيد هاشم (۱۴۱۵ق). *البرهان في تفسير القرآن*. تهران: مؤسسة البعثة.
- بروجردي، حسين بن رضا (۱۴۱۶ق). *تفسير الصراط المستقيم*. قم: انصاريان.
- بغوی، حسين بن مسعود (۱۴۲۰ق). *معالم التنزيل*. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- تيمي، يحيى بن سلام (۱۴۲۵ق). *تفسير يحيى بن سلام*. بيروت: دار الكتب العلمية.
- ثعالبي، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۸ق). *الجواهر الحسان في تفسير القرآن*. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- ثعلبي، احمد بن محمد (۱۴۲۲ق). *الكشف والبيان*. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- حويزي، عبدعلی بن جمعه (۱۴۱۵ق). *نور الثقلين*. قم: اسماعيليان.
- رازی، فخرالدين محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). *مفاتيح الغيب*. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- راوندی کاشانی، فضل الله بن علی (۱۳۷۶ش). *النوادر*. تهران: بنياد فرهنگ اسلامی کوشانپور.
- زبیدی، ماجد ناصر (۱۴۲۸ق). *التيسير في التفسير للقرآن برواية أهل البيت*. بيروت: دار المحجة لبيضاء.
- شبر، عبدالله (۱۴۰۷ق). *الجواهر الثمين في تفسير الكتاب المبين*. كويت: مكتبة الالفين.
- صادقي تهراني، محمد (۱۴۰۶ق). *الفرقان في تفسير القرآن بالقرآن و السنة*. قم: فرهنگ اسلامی.
- صديق حسن خان، محمد صديق (۱۴۲۰ق). *فتح البيان في مقاصد القرآن*. بيروت: دارالكتب العلمية.
- طبرانی، سليمان بن احمد (۲۰۰۸م). *تفسير القرآن العظيم*. اربد: دار الكتاب الثقافي.
- طبرسي، احمد بن علی (۱۳۸۹ق). *الإحتجاج*. قم: الشريف الرضي.
- طبرسي، فضل بن حسن (۱۳۷۲ش). *مجمع البيان لعلوم القرآن*. تهران: ناصر خسرو.

- طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ق). *جامع البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دارالمعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق). *الأمالی*. قم: دارالثقافة.
- فیض کاشانی، محمد محسن (۱۴۱۵ق). *تفسیر الصافی*. تهران: مکتبة الصدر.
- قاضی، عبدالجبار بن احمد (۱۴۲۶ق). *تنزیه القرآن عن المطاعن*. بیروت: دارالنهضة الحديثة.
- قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا (۱۳۶۸ش). *تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳ش). *تفسیر القمی*. قم: دارالکتاب.
- مجلسی، محمدباقر (بی تا). *بحار الأنوار*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۴ق). *التفسیر الکاشف*. قم: دارالکتاب الإسلامی.
- مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ق). *تفسیر مقاتل بن سلیمان*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۱ش). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الإسلامیة.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی